

РОЗДІЛ 6

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Вільчинський Ю. М.

1. Характерні особливості філософії Нового часу: сцієнтизм, природоцентризм, пантеїзм
2. Френсіс Бекон і принципи його філософії
3. Філософія духу і матерії Рене Декарта
4. Розвиток емпіризму
5. Розвиток раціоналізму
6. Характерні риси та основні досягнення філософії Просвітництва

Після опрацювання матеріалів теми студент має знати:

- соціально-політичні та духовні передумови формування філософії Нового часу та доби Просвітництва;
- ключові ідеї емпіризму та їх розвиток упродовж Нового часу;
- ключові ідеї раціоналізму та їх розвиток упродовж Нового часу;
- світоглядні передумови становлення модерної європейської філософії;
- головні досягнення та характерні риси філософії Просвітництва;

вміти:

- критично мислити, творчо переоцінюючи накопичений людством досвід;
- застосовувати понятійно-категоріальний апарат філософії Нового часу та доби Просвітництва у процесі аналізу питань, пов'язаних з професійною діяльністю та повсякденною практикою;
- аналізувати переваги й недоліки методів пізнання, пропонуєаних емпіризмом та раціоналізмом;
- використовувати знання філософії для формування власної світоглядної позиції та ціннісної орієнтації.

1. Характерні особливості філософії Нового часу: сцієнтизм, природоцентризм, пантеїзм

Ми переходимо до третього періоду в розвитку західноєвропейського світу — **Нового часу** (XVII–XVIII ст.), коли дух усвідомлює себе *вільним*.

В епоху Нового часу на перше місце висувається гносеологічний аспект і раціональне освоєння світу. Основною формою світогляду стає наука. Зароджується своєрідний месіанізм науки. Стверджується таке явище, як *сцієнтизм* (від латин. *scientia* — знання, наука) — світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивного впливу науки, зокрема природничих наук на розвиток культури і прогресу в цілому. На противагу релігійно-орієнтованому світогляду попередніх епох, у Новий час мислителі намагаються пояснити світ, уникаючи апеляції до надприродного. Пізнання переорієнтувалося від звернення до релігійних авторитетів до пізнання природи.

Звернення до природи, прагнення проникнути в неї, пізнати її закони стає загальним гаслом епохи, що відображає ще одну характерну її рису — *природоцентризм*. Це був час, коли

передові люди епохи почали розмірковувати про «природну» релігію, «природне» право, «природну» мораль. Філософи-гуманісти розробляли філософські доктрини, які були націлені на встановлення «царства людини». Такі доктрини явно відрізнялися від середньовічних доктрин про «царство боже», класичним зразком якої є концепція Августина. Людина розглядалась як природна істота, і мислителі Нового часу та Просвітництва при поясненні суспільних закономірностей спиралися на ті принципи, які утвердилися в природничих науках.

Оскільки в той час серед природничих наук найбільші успіхи демонструвала фізика, досліджуючи закономірності механіки, то це справило вплив на загальний світогляд епохи, для якої характерний *механіцизм*. Світ у цілому уявлявся як величезний механізм, і навіть суспільство мислилось у механістичних термінах.

На світоглядну зміну вказує ще одна риса Нового часу — *пантеїзм*, тобто підхід, за яким Бог ототожнювався з природою. Пантеїстичний підхід дозволяв досліджувати природу, не звертаючись до релігійних авторитетів чи священних текстів. Пантеїзм набув поширення в епоху Ренесансу й залишався актуальним і в Новий час.

2. Френсіс Бекон і принципи його філософії

Найбільш чітко і послідовно дух епохи виразив **Френсіс Бекон** (1561–1626) — англійський політик, державний діяч, учений, філософ та есеїст.

На противагу до античних і середньовічних цінностей, Ф. Бекон стверджує нову цінність науки.

Наука не може бути цілком сама по собі, знанням заради знання, мудрістю заради мудрості. Кінцева мета науки — винахід і відкриття. Ціль винахідництва — людська користь, задоволення потреб і поліпшення життя людей, примноження влади людини над природою.

Ф. Бекон хотів одним ударом розв'язати цю споконвічну проблему співвідношення *істини* та *користі* — що в дійсному світі найбільш корисне, те в знаннях найбільш істинне.

Таким чином, тільки істинне знання дає людям реальну могутність і забезпечує їхню здатність змінювати світ — два людських прагнення — до знання і могутності — знаходять тут свою оптимальну рівновагу. Звідси і його знаменита формула: *«знання — це сила»*.

В цьому полягає керівна ідея всієї беконівської філософії — це «філософія індустріальної науки». Тому-то й засіб лікування соціальних недугів Бекон вбачав в економічному прогресі країни. Цей прогрес має вираз тільки через досягнення. Наука має служити економічному прогресу.

Ф. Бекон закликає не віддавати занадто багато шани авторитетам (передусім — античним мислителям), і не позбавляти прав теперішнього часу — цього *справжнього авторитету* — «Істина — донька Часу, а не Авторитету». Це наступна його формула. Тому «логіка», яку ми тепер маємо (йдеться про аристотелівський силогістичний спосіб), непотрібна для наукових відкриттів. Новий час в особі Ф. Бекона, рішуче відкинув силогізм як джерело нових знань, на його думку, силогізм — не знаряддя для відкриття нових фактів, за допомогою експерименту, а лише засіб викладу відомих істин.

Для своєї основної філософської праці він обирає назву «Новий органон» (1620). Вже самою назвою Бекон протиставляє свої погляди одному з «авторитетів» античності та його «Органону»¹. «Новий органон» Ф. Бекона протиставляє індуктивну логіку (індукцію) дедуктивній логіці (дедукції) Арістотеля.

¹ Органон (від гр. organon — знаряддя, інструмент, орган) — зібрання шести трактатів з логіки Арістотеля. Назва «Органон» була дана вже послідовниками Арістотеля перипатетиками і включає: Категорії (лат. categoriae) включають 10 категорій Арістотеля: речовина, кількість, якість, відношення, місце, час, ситуація, умови, дія, і запал; Тлумачення (лат. interpretatione) включає концепцію Арістотеля судження й суду; Попередня Аналітика (лат. analytica priora) — силогістичний спосіб (логіка);

Пост аналітика (лат. analytica posteriora) — демонстрація, визначення і наукове знання; Теми (лат. topica) — розглядає питання побудови вагомих аргументів і ймовірного висновку, але не певного; Софістичні спростування (лат. sophisticis elenchis) — дає трактування логічним помилкам.

Другим важливим твором Бекона була утопічна новела «Нова Атлантида» (1627), сама назва якої говорить нам, що автор протиставляє свої погляди вже іншому «авторитету» античності — Платону². «Нова Атлантида», безумовно, будучи утопією, стоїть дещо окремо від жанру, який бере свій початок від знаменитої «Утопії» Томаса Мора. Суспільний лад на острові Бенсалем більше нагадує тогочасну Англію з її ідеалізованою абсолютною монархією, король, щоправда, гуманний і освічений, свої укази він видає обов'язково згідно із законом. Приватна власність там священна, тому немає ні майнової, ні соціальної рівності. Гроші відіграють важливу роль у суспільстві, наприклад, ними щедро винагороджують талановитих винахідників та інженерів.

«Нова Атлантида» — це своєрідна пропаганда науково-технічного прогресу, в якому мислитель вбачає запоруку безмежної влади людського суспільства над природою і над самим собою. Автора тут більше цікавило не питання соціального устрою, а *місце і роль науки в суспільстві*.

Головний інститут цієї держави — своєрідний магічний орден під назвою «Дім Соломона» (ухвалює тільки мудрі і справедливі рішення) — це науково-технічний центр, або Центральний мозок країни, де все життя людей підпорядковано інтересам його успішного функціонування. Наука посідає перше місце в житті суспільства, релігія збережена й відіграє вагомую роль.

Новела була потрібна автору, щоб викласти проект нової державної організації науки — це ідея і прообраз майбутніх європейських академій наук. Ось що належить до компетенції «Дому Соломона»:

- планування та організація наукових досліджень і технічних винаходів;
- розпорядження продуктивними силами країни;
- упровадження в промисловість досягнень науки і техніки;
- монополія зовнішніх відносин.

Члени «Дому Соломона» — технократична елітарна каста, яка посідає найвищі державні посади. *Влада технократів*.

Головна мета «Дому Соломона» — *пізнання причин і прихованих сил усіх речей і поширення влади людини над природою, поки все не стане для неї можливим*.

Філософія Ф. Бекона започаткувала процес виникнення принципово відмінної європейської культури від культури Середньовіччя античності. Вона формувала свідомість переваги досягнень європейців Нового часу над античними й тим паче над середньовічними способами мислення. На думку Ф. Бекона, Арістотель тільки вказав на проблему, але ніде не вказав методу її вирішення.

Для вирішення цієї проблеми, філософ робить спробу й оприлюднює задум «Великого відновлення наук», задум, який до кінця так і не був зреалізований.

Яке при цьому ставлення Бекона до античної філософії? Майже всі науки, які в нас є, своїм джерелом мають греків. Проте Ф. Бекон переконаний, що розквіт античної філософії (знання) був не в епоху Платона і Арістотеля, а в досократичну епоху, у часи мілетців, Геракліта і, особливо, Демокріта, якого цінував і підносив вище за всіх. Перевагу Ф. Бекон віддавав десократикам тому, що дослідження природи посідали у них головне місце. Дсократики — це своєрідні «сучасники» Декарта й Лейбніца.

Найяскравіше місце у всій філософії Ф. Бекона — це перелік того, що він сам називає «ідолами» людського розуму, тобто погані розумові звички, або забобони, які й призводять до наукових помилок:

- *«ідоли роду»* — властиві людській природі як такі;
- *«ідоли печери»* — особисті упередження, кожен живе у «своїй печері»;

---

² Атлантида — ймовірно материк, який похований десь на дні океану. Дотепер написано понад 20000 праць про Атлантиду, проте Платон був першим, хто повідав нам про цю загадкову землю, покликаючись на Солона, який у свою чергу — взяв про землю атлантів, від одного єгипетського жреця. Це була велика і багата країна з дуже розвинутим господарством і багатолюдними містами. Там широко використовували метали. Атланти склали федерацію з десяти царств, яка підкорила весь захід Європи. Загинула Атлантида раптово, протягом однієї доби.

— «ідоли площі (ринку)» — пов'язані з тиранією слів;

— «ідоли театру» — пов'язані з готовими схемами мислення, це сліпа віра у правила, яка може замінити власну думку.

Наступний крок — *класифікація наукових знань*, що стала найважливішою ланкою і надзавданням «великого відновлення наук». Усі людські знання Ф. Бекон поділив на три галузі: *історію, поезію та філософію*, далі він подає огляд стану наук на той час, а також перспективи прогресивного розвитку в кожній із цих галузей.

За основу класифікації наук Бекон взяв, як тоді вважали, головні здатності людської душі:

1) пам'ять;

2) уява (фантазія);

3) розум.

Пам'яті відповідає *історія*, уяві — *поезія*, розуму — *філософія*, яка найбільшою мірою відповідала поняттю науки.

Далі *історію* він поділяє на *природну та суспільну* (церковну; наукову; громадянську). Ф. Бекон уперше в європейській культурі обґрунтував завдання створення *наукової історії*, адже античність знала історію як розповідь, а Середньовіччя — як промисел Божий.

Найбільший інтерес у нас викликає розуміння місця філософії, адже, на відміну від історії вона є пізнанням загального. За Беконом існує три основні предмета філософії:

Бог,

Природа і Людина.

Людину слід вивчати:

а) як окрему особистість, наука про тіло (фізіологія) та наука про душу (психологія);

б) як члена суспільства, політична наука.

Найбільше досягнення Ф. Бекона в царині науки полягає не тільки в тому, що він розділяв дослідження (науки) на два види: 1) *плодоносні* — ціль яких безпосередня користь людині; 2) *світлоносні* — це ті, мета яких не безпосередня вигода, а пізнання законів явищ і властивостей речей. Сьогодні ми називаємо їх не так романтично *прикладними і фундаментальними* науками. Геній Бекона сягнув далі простого поділу наук, він, як державний муж, (Лорд-охоронець Малої печатки і Лорд-канцлер Англії в 1617–1621 роках) зафіксував джерела їх фінансування. *Плодоносні* фінансує приватний бізнес, саме йому потрібні техніка, нові технології для створення машин, без яких ми не уявляємо собі життя. *Світлоносні* ж фінансує корона або казна (в нашому випадку — держава).

Отже, історична роль філософії Бекона та її доля: це була ідеологія індустріальної ери і культ науки; філософія індустріальної науки; а сам Бекон — перша державна людина в науці.

3. Філософія духу і матерії Рене Декарта

Рене Декарт (1596–1650) — французький філософ, фізик, фізіолог, математик (у геометрії запропонував нову систему координат, яка зараз носить назву «декартова»), автор методу радикального сумніву в філософії. Праці, написані латиною, автор підписував на латинський манер — *Cartesius*, звідси й назва картезіанство — вчення самого Р. Декарта та численних його послідовників.

Головна філософська праця Р. Декарта «Міркування про метод» (повна її назва: «Міркування про метод, що дозволяє направляти свій розум і відшукувати істину в науках») побачила світ у 1637 році. Прикметно, що видана вона була французькою мовою, а не латиною. Потім вийшла друком інша — «Засади філософії» (1644). Тут Декарт формулює головні тези своєї філософії:

— Бог сотворив світ і закони природи, а далі Всесвіт діє як самостійний механізм. У ричищі цієї духовності формується справжнє фаустівське уявлення про Бога як великого механіка, а світ Божий непомітно стає подібним на *perpetuum mobile* (вічний двигун);

— у світі немає нічого, крім різновидів рухомої матерії, усі природні явища — результат взаємодії елементарних частинок, з яких складається матерія;

— математика завжди буде взірцем для інших наук і універсальним методом пізнання природи.

Р. Декарт вважав, що розум спроможний пізнати світ, проте він потребує правильного застосування, тобто методу. Більшість його праць присвячена розробці нового методу: — філософ прагнув озброїти науку точним методом, в основу якого поклав принцип сумніву, що забороняє брати на віру будь-яке положення без перевірки та обґрунтування засобами розуму; — запропонував принцип раціоналістичної дедукції — виведення відшукуваних істин з уже достовірно відомих даних; — єдине положення, за Р. Декартом, яке не викликає сумніву — сам факт сумніву, звідси і безсумнівність тези: «*Cogito ergo sum*» — «Я мислю, отже, існую». «Я мислю» (сумніваюсь) — суть картезіанства, що лежить в основі усієї європейської культури, яка в глибокому розумінні є християнською культурою.

Міцна релігійна віра, що ґрунтується на прозорині, одкровенні, несподіваних глибинних проблесках, може обійтися без критичної роботи. Проте критичне знання передбачає віру в те, що його методи приведуть саме до того, до чого спрямований пошук, тобто не до нових образів, а до чогось «реального».

Р. Декарт був основоположником раціоналізму, його погляд на достовірний метод полягав у дедукції, коли нове знання є результатом застосування розуму. Філософ на перше місце поставив розум, а роль досвіду звів до простої перевірки умовиводів.

Нові досягнення в природничих науках дали поштовх по-новому подивитися на сучасну йому епоху та її знання. Слідуючи традиціям, Р. Декарт подає їх у вигляді дерева:

мораль — верховіття;

механіка, медицина — гілля;

фізика — стовбур;

метафізика — коренева система великого зростання культури.

Всі науки важливі й потрібні людині для примноження її сили з метою опанування природи. Це справжній дух Нового часу.

Духовна творча сила виникає не з Реформацією, а після неї. Справжнім її витвором була вільна наука. Ще для М. Лютера вченість була цілковито *ancilla theologiae*³, тобто знання служило виправданню віри, а не її спростуванню.

Тепер же критична потуга міського духу набула такої ваги, що вже не підтверджувала віру, а перевіряла й випробовувала її. Першим об'єктом духовної діяльності стали істини віри, причому сприйняті розсудком, а не серцем, що й відрізняє схоластику раннього часу від справжньої філософії бароко.

В межах філософського бароко західне природознавство — цілком самостійна вотчина. Без сумніву, наука тут від початку була вже не служницею теології, а провідником технічної волі до влади, звідси математичне й експериментальне спрямування, будучи за своєю суттю практичною механікою. Фаустівська наука — передусім техніка і технології, а потім уже теорія, тому їй відміряний той самий вік, як і самій фаустівській людині.

Критичне мислення (наука) кожної культури має свої істотні підстави і свої механічні величини, за допомогою яких воно порівнює розумоосяжне божество з довколишнім світом, наприклад:

<i>матерія</i>	і	<i>форма</i> (аполлонівська)	=	статичі;
<i>світло</i>	й	<i>темрява</i> (середньовіччя)	=	магії;
<i>сила</i>	й	<i>маса</i> (фаустівська)	=	динаміці.

У такий самий спосіб критичне мислення розділяє на частини образ душі й приходиться до цілком передбачуваного висновку, коли фізика внутрішнього світу називається «систематичною психологією», яка віднаходить у людині матеріальні частинки душі:

античні науки — відкривають відокремлені частинки душі (розум, лють, бажання);

³ Лат.: *ancilla theologiae* — служниця теології.

магічні науки — душевні ситуації (страх, екстаз);
фаустівські науки — душевні сили (мислення, почуття, волю).

Для фаустівської душі характерна єдність сили, волі й спрямованості, що розглядається з погляду прасимволу нескінченності, це ніщо інше, як колосальна діяльність, спрямована в далечінь, і саме вона була чимось природним для найвидатніших представників цієї культури.

Головним внеском Р. Декарта у філософію Нового часу стала архітектоніка⁴ філософії раціоналізму як універсального методу пізнання, кінцева мета якого — панування людини над силами природи.

Чисте споглядання не потребує експерименту, проте фаустівський символ машини від XII ст. спонукав людей створювати механічну конструкцію, зробивши *perpetuum mobile* (вічний двигун) воістину прометеєвою ідеєю західноєвропейського духу, який уже не міг обійтися без експерименту. Експеримент, за словами Гете, стає засобом «вибивання» зізнань у природи: вона бідна «кричить», «пищить» і через тортури поступово «видає» свої таємниці. Античне (споглядальне) мислення про природу не потребувало експерименту, адже воно не прагнуло до влади над нею, а лише до рівноваги, до гармонії

мікро і макрокосму.

Природа ніколи не «мстить» людині за споглядальні знання, і навпаки, природа нагадує жінку, яку взяли силою, — завжди знайде спосіб, щоб «відплатити», якщо не нам, то нашим дітям або онукам.

Будь-яка культура повертається до природи, проте це зовсім не пережита, а доведена, народжена розумом і лише йому доступна природа, для селян такої природи взагалі не існує.

Раціоналізм означає віру тільки у результати критичного розуміння, тобто у «розум». Коли в ранні часи говорили *credo guia absurdum*⁵, у цьому була впевненість, що лише з того, що можна зрозуміти, і того, що не піддається розумінню, взятих разом, складається світ, природа, яку розсудок може зрозуміти настільки глибоко, наскільки це дозволяє Бог.

Розум, за Р. Декартом, критично оцінює дані експерименту й виводить з них приховані таємниці і справжні закони, потім формулює наукові сентенції за допомогою математичної мови. Математика виступає тут швидше не як наука, а як мова науки, без якої неможлива будь-яка наука. Сила розуму обмежена лише недосконалістю самої людини, порівняно з Богом, а «причиново-наслідковий зв'язок у формі природи, який неможливо змінити подальшими роздумами», Шпенглер називає «істиною»⁶. Саме за допомогою істини людина здобуває владу над тайною як такою. Тому «теорія» вимагає дару споглядання, яким наділені далеко не всі. Теорія⁷ є світоглядом первісному значенні цього слова, тобто «поглядом на світ» незалежно від того, чи йдемо шляхом спостереження, аналогії або обчислення. Звідси:

теоретик	—	це критичний провидець;
технік	—	священнослужитель;
винахідник	—	пророк.

Учення Р. Декарта про пізнання стало наріжним каменем у фундаменті раціоналізму.

Іншою важливою рисою філософії Р. Декарта був механіцизм. Великий розсудковий міф про енергію і масу одночасно є колосальною робочою гіпотезою. Він малював таку картину світу, яку можна було б використовувати. Усе доленосне тут «механізується» у формі еволюції, розвитку або прогресу. Уже саме поняття робочої гіпотези передбачає, що фаустівська

⁴ Архітектоніка (від гр. *architektonikē* — будівельне мистецтво) — основний принцип побудови, зв'язок і взаємозумовленість елементів цілого, загальний план, композиція і диспозиція матеріалу.

⁵ Лат.: *credo guia absurdum* — вірю тому, що абсурдно, традиційно вислів пов'язується з Квінтом Септимієм Тертуліаном.

⁶ Шпенглер О. Закат Європи: Очерки морфології мирової історії. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. — Мн.: ООО «Попурри», 1999. — С. 343

⁷ А також усі слова, у яких перша частина містить тео, наприклад, гр. *theos* + народження теогонія; *theos* + справедливість = теодицея; *theos* + влада = теократія; *theos* + слово = теологія; *theos* + мудрість = теософія тощо, — є певною формою світогляду.

картина світу влаштована динамічно, проте в інших культурах це поняття позбавлене будь-якого сенсу.

Характерною рисою фаустівської людини завжди буде ідея, яка має своє практичне застосування. Готичний міф поступається ударній силі й силі далекоюсяжної дії, гравітації, швидкості світла і, нарешті, «електриці» — фізичного монотеїзму.

Окремо стоїть фаустівський матеріалізм, у якому технічний світогляд досягнув своєї вершини. Матерія, на думку філософа, складається з елементарних частин, локальна механічна взаємодія яких творить усі природні явища.

Спроби експериментальним шляхом пізнати весь світ як точну, механічно розраховану систему до найглибших причиново-наслідкових зв'язків і виразити її у числах так, щоб людина могла нею оволодіти, — ось що відрізняє це повернення до природи від будь-якого іншого. У те, що знання — це благо, вірили і Конфуцій, і Будда, і Сократ. Вислів же Бекона: «знання — сила» має сенс лише всередині європейсько-американської цивілізації. Таке повернення до природи означає заперечення всіх сил, що стоять між практичним розумом (інтелектуалами) і природою.

Для Р. Декарта були також характерні риси скептицизму та критики попередньої схоластичної традиції. Він енергійно виступив проти силогізму Арістотеля як джерела нових знань так само, як це зробив раніше Ф. Бекон, вважаючи силогізм не знаряддям для відкриття нових фактів, а лише засобом викладу відомих істин, здобутих іншими шляхами.

За життя Р. Декарта його основні твори були внесені до так званого Індeksu заборонених книг (латин. *Index Librorum Prohibitorum*) римо-католицькою церквою, а Людовік XIV навіть спеціальним указом заборонив викладання філософії Р. Декарта (картезіанства) всіх навчальних закладах королівства. Незважаючи на такі суворі заборони, філософія Р. Декарта швидко знайшла своїх прибічників і дала поштовх до розвитку картезіанства в інших європейських країнах — у Нідерландах його послідовником був Б. Спіноза, Німеччині — Г. В. Лейбніц.

Отже, колись філософія була служницею релігійності, тепер же виникає таке відчуття, що філософія прагне бути наукою, саме — критикою пізнання, критикою природи, критикою цінностей. Вона і дотепер є дещо зміненою догматикою (будь-яку філософську систему виплітають так би мовити на підставі засвідчених першопочатків), вірою у знання, яка хоче стати чистим знанням. Зрештою все зводиться до того, що замість Бога промовляють «сила», а замість вічності — «закон збереження енергії», а один англійський єпископ навіть вірив у можливість, що можна вивести електричну силу й силу молитви з єдиної системи природи. Це чиста віра в силу і матерію, навіть якщо тут уживають слова «Бог» і «світ».

4. Розвиток емпіризму

Принципи емпіризму, проголошені Беконом, набули подальшого розвитку у філософії англійського матеріаліста **Томаса Гоббса** (1588–1679).

Т. Гоббс — класичний представник номіналізму: реально, в його розумінні, існує тільки одиничне, загальні ж поняття лише суть назви.

Будь-яке знання своїм джерелом має досвід. Предметом філософії є тіло. Це поняття має фундаментальне значення у світо-гляді мислителя, воно об'єднує фізичні, природні і натуральні тіла. Найважливіше серед них людське тіло. Свою філософську систему Т. Гоббс вибудовує з низки праць: «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658), «Про громадянина» (1642), які об'єднує під назвою «Основи філософії».

Найбільшим за обсягом і найважливішим за значенням є твір «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» (1651). Це своєрідний підсумок філософської доктрини Т. Гоббса, що складає цілу епоху в розвитку європейської культури.

Людська природа радикально відрізняється від природи суто тваринної тільки своєю розумністю та духовністю. У людському суспільстві індивідуальне і приватне — це щось первинне, а суспільнодержавне — другорядне та похідне. Така позиція повністю відповідає номіналістській методології Т. Гоббса. У творі «Левіафан» мислитель прагнув дати своє пояснення щодо походження та суті найскладнішого феномена соціального життя — держави.

Т. Гоббс іде далі античного розуміння суспільства й держави (Арістотель казав: «Людина — політична тварина»). В основу розуміння походження держави Т. Гоббс кладе думку про два стани у розвитку будь-якого людського суспільства.

Природний стан (*status naturalis*), — коли відсутня будь-яка державна організація, а її утворення означає перехід того чи іншого народу від природного стану до державного, громадянського (*status sivilis*).

Натуральний стан людського життя, за Т. Гоббсом, відрізняється від державного, громадянського максимальною інтенсивністю життя та пануванням природного права. Панування природного права фактично дає можливість кожному, хто потерпає від нужди, зазіхати на чуже майно. Ця необмеженість людської свободи у прагненні підтримувати своє існування будь-якими засобами є проявом самозбереження людської природи (якщо не всього живого світу). У цьому основна суперечність природного права й життя як такого.

Своє вчення Т. Гоббс будував на аналізі природи і пристрастей людини: суперництво, ненажерливість, недовіра, марнославство, що все разом робить людей ворогами, хоча вони живуть в одній державі.

Природний стан — це «війна всіх проти всіх», «війна кожного проти кожного». Такий стан загрожує суспільству самознищенням. Звідси й життєва необхідність усіх людей замінити природний стан станом громадянським, державним.

Його головна, визначальна ознака: наявність суверенної та абсолютно обов'язкової влади для всіх без винятку громадян.

Така влада запроваджується шляхом суспільної угоди, яку укладають між собою атомізовані індивіди й відтак стають громадянами. Суспільна угода — це не угода між громадянами і державою, як дехто помилково вважає, тому що держава є нічим іншим як результатом цієї угоди. Уклавши угоду, громадяни підкоряються «золотому правилу» зафіксованому в Новому Завіті: «не роби іншому того, чого не бажаєш собі».

Т. Гоббс убачав у державній владі самодостатню цінність, яка виникає через добровільну передачу більшості своїх природних прав, які витребувати назад у влади люди вже не вправі. Виникши такий спосіб, держава не випадково називається «Великим Левіафаном» — біблійним чудовиськом, адже вона символізує велику силу і нездоланність людського витвору. Левіафан, створений людьми, набуває самостійності, підноситься над людьми, і виходить з-під їх контролю. Він владний над своїми підданими — громадянами, а вони під ним скрізь і всюди безвладні. Тому справа влади — карати, а громадян — коритись.

Отже, на думку Т. Гоббса, держава — це біблійне чудовисько, величезна потвора, що зветься *Левіафаном*, де:

душа держави	—	<i>її верховна влада;</i>
судді й чиновники	—	<i>суглоби;</i>
радники	—	<i>пам'ять;</i>
закони	—	<i>розум і воля;</i>
винагороди й покарання	—	<i>нерви;</i>
смута в державі	—	<i>хвороба Левіафана;</i>
громадянська війна	—	<i>його смерть;</i>
добробут	—	<i>сила чудовиська;</i>
безпека народу	—	<i>його праця, заняття.</i>

Думка про людину як творця державності, нагадує процес божественного творіння шляхом відчуження значної частини природних прав, які їм раніше належали. Держава для

Т. Гоббса — величезна штучна людина (чи земний бог), створена для охорони й захисту природної людини. Автор намагався створити ідеальний варіант держави, де править розум, немає свавілля, основою політики є наука (так само точна, як і геометрія).

Після утворення держави на основі суспільної угоди виникає абсолютно суверенна політична влада, на яку покладений контроль за дотриманням суспільної угоди, їй належить виключне право законотворчості та здійснення контролю за виконанням законів, вона призначає чиновників на виборні посади та збирає податки.

Т. Гоббс виокремлює три форми держав: демократію, аристократію та монархію. Демократію він не схвалює тому, що «черні недоступна велика мудрість», за демократії виникають партії, що призводить до громадянської війни. Аристократія краща тоді, коли вона якнайменше подібна до народного правління, і найбільш досконалою тоді, коли тяжіє до монархії. Найкраща форма держави — монархія, тільки вона відповідає ідеалу абсолютної та неподільної влади.

Т. Гоббс все життя був прихильником сильної центральної влади та противником її розподілу. Розподіл влади, на думку філософа, призводить тільки до її послаблення.

У соціальній філософії Т. Гоббса не може бути й повного ототожнення держави і суспільства вже в силу неповного відчуження природних прав індивіда на користь носіїв державної влади при її заснуванні.

Отже, Т. Гоббс є одним із фундаторів теорії суспільної угоди, державного суверенітету та соціально-філософської концепції відчуження влади в епоху Нового часу.

Емпіризм набув найяскравішого вираження в працях **Джона Локка** (1632–1704). Емпіризм (від грец. *empeiria* — досвід) — філософське вчення, що визнає досвід єдиним достовірним засобом пізнання. Його основні праці: «Досліди про закони природи» (1662–1664) та «Досвід про людський розум», яку Дж. Локк опублікував 1690 р. і увійшов в історію філософії як мислитель, який дав класичне визначення сенсуалізму й відкинув будь-які априорні знання. Дж. Локк визнає не одне, а два джерела, звідки надходять первісні дані й на яких базуються наші знання:

а) зовнішній досвід — відчуття і сприйняття, що їх викликає дія зовнішнього світу;

б) внутрішній досвід — рефлексія — дослідження самого пізнавального акту, тобто діяльність самопізнання. Необхідною умовою рефлексії є постійне надходження вражень з об'єктивної дійсності. Отже, «немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчуттях» — така основна теза філософії сенсуалізму. Критикуючи вчення Р. Декарта щодо вроджених ідей, Дж. Локк вважав, що всі ідеї мають своїм джерелом досвід, складні ідеї утворюються як комбінація простих.

Держава, за Локком, створена для гарантії природного права:

права на *власність*,
права на *свободу* і
права на *життя*.

В природному стані усі рівні, вільні й мають власність. Обов'язок держави гарантувати і захищати природні (невід'ємні) права людей, які не можуть бути відчужені ні на чю користь. Звідси філософ виводить одне з основних положень своєї соціальної теорії: «Для жодної людини, яка перебуває в суспільстві, не може бути зроблене виключення із законів цього суспільства».

Дж. Локк натхненно вітав переворот 1688 р., який увійшов в історію під назвою «Славна революція» і оформив становлення в Англії конституційної монархії, коли королівський престол посів Вільгельм Оранський (1533–1584), що відкрило доступ великій буржуазії до управління державою.

Джордж Берклі (1685–1753) — ідеолог пореволюційної Англії. Народився він в Ірландії, закінчив університет в Дубліні. Перша його велика праця «Досвід нової теорії бачення» (1709). Основна робота філософа — «Трактат про принципи людського знання» (1710), тут він позиціонує себе, як відвертий прихильник ідеалізму та захисник релігії.

Єдиною субстанцією (та основа, до якої все зводиться) є дух, або те, що сприймає колір, форму, рух, запах, смак тощо. Однак очевидною суперечністю є те, щоб якась ідея існувала в речі, яку ми не сприймаємо. Мати ідею означає те саме, що й сприймати колір, форму й подібні властивості в тому, в чому вони існують. З чого випливає, що не може існувати немислима субстанція (субстрат) цих ідей.

Отже, згідно з Дж. Берклі, всі речі — лише комплекси наших відчуттів, їх існування однозначно є таким, що дано нам у відчуттях.

В реальному житті ми сприймаємо послідовність цих ідей, деякі них виникають знову, інші зникають назавжди. Отже, існує якась причина ідей, від якої вони залежать. Дж. Берклі доводив, що ця причина не може бути певною якістю, ідеєю або сукупністю ідей. Означена причина має бути субстанцією. Залишається визнати, за Дж. Берклі, що причина ідей — це безтілесна діяльна субстанція, або дух.

Природа духу, або того, що діє, така, що його неможливо сприймати самого по собі, а лише через дію, яку він спричиняє. Він — енергія, а не ергон — робота.

Отже, дух — це просте, неподільне і діяльне єство. Як таке, що породжує ідеї, Дж. Берклі називає його розумом, а як таке, що творить їх, або в інший спосіб виконує над ними дії духовне єство є волею.

Поняття матерії є найбільш абстрактним і незрозумілим з усіх ідей, містить у собі протиріччя, а це означає, що його необхідно назавжди викинути з ужитку. Матеріалісти закидали Дж. Берклі, що він заперечував існування речей. «Я зовсім не заперечую існування речей, які ми можемо пізнавати через почуття або роздуми. Речі, які я бачу своїми очима, торкаюсь їх своїми руками, — існують реально» — у цьому Дж. Берклі не мав сумніву і ми теж. Єдина річ, існування якої він заперечував, є те, що філософи називають матерією або тілесною субстанцією. Заперечення її не завдає жодних збитків усьому людству, яке ніколи не помітить її відсутності. Атеїсту справді необхідний цей привид, щоб забезпечити свою безбожність, філософам здається, мабуть, що вони позбавились нагоди для пустослів'я. Це і буде єдина втрата, яку вбачав Дж. Берклі, якщо вилучити з обігу термін «матерія».

Характерне для емпіризму наголошення ролі досвіду відіграло надзвичайно важливу роль у становленні наукової методології. Однак намагання звести все знання до даних досвіду, зрештою, виявило обмеженість емпіризму. Девід Юм (1711–1776) показав ряд проблем, які виникають, якщо строго дотримуватись принципів емпіризму. Найважливіші — це проблема індукції та проблема причинності. Перша полягає в тому, що в більшості випадків висновки, отримані індуктивним шляхом, не дають достовірного знання. Навіть якщо якась закономірність спостерігалася сотні, тисячі чи навіть мільйони разів, то це не дає гарантії, що колись у майбутньому вона не буде спростована. Класичний приклад: європейці мільйони разів бачили лебедів, які були лише білого кольору, тож твердження «Всі лебеді білі» вважалося безсумнівно слухним, аж поки одного разу в Австралії не помітили зграю чорних лебедів. Тож узагальнення, виведені індуктивним шляхом, не можна вважати цілком надійними. Отож, ключовий метод у емпіризмі — метод індукції — виявляється неспроможним привести до цілком надійного знання.

Щодо причинності, то послідовне дотримання принципів емпіризму, на думку Д. Юма, не дозволяє обґрунтувати наявність причинно-наслідкових зв'язків. Дані досвіду можуть відобразити лише окремі явища, а от зв'язок між ними не відображається на рівні досвіду. Наприклад, одна більярдна кулька вдарилась об іншу, і ця друга кулька покотилась. На рівні досвіду ми спостерігаємо лише послідовність подій: котиться перша кулька, доторкається до другої, друга кулька починає котитися. Твердження, що удар першої кульки спричинив рух другої кульки — це наш домисел, який безпосередньо не даний у досвіді. Таким чином, виходить, що закони природи (які відображають причинно-наслідкові залежності) неможливо вивести лише з досвіду. Але ж відкриття закономірностей у світі все ж належить до основних завдань наукового пізнання, тож виявилось, що емпіризм не може запропонувати надійний спосіб впоратись із цим завданням. Така обмеженість емпіризму підштовхувала до пошуків

нової методології, і згодом І. Кант запропонував свій підхід до проблеми, порушеної Д. Юмом.

5. Розвиток раціоналізму

Раціоналістичний напрям новочасної філософії знайшов свій подальший розвиток у творчості молодшого сучасника Р. Декарта, видатного голландського мислителя **Бенедикта Спінози** (1632–1677).

Бенедикт Спіноза (Барух д'Еспіноза) народився в Амстердамі заможній єврейській родині, що змушена була переселитися з Португалії через релігійні переслідування з боку інквізиції. Навчався у школі єврейської громади, де за традицією студіювали давньоєврейську мову, Біблію і Талмуд. Продовжив освіту у католицькій школі, де вивчав латину, філософію та науки. Особливий вплив на формування поглядів Спінози справили пізньоантична філософія, твори єврейських мислителів середньовіччя, філософські трактати сучасників — Дж. Бруно, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Р. Декарта. Незалежність думки та нетрадиційні тлумачення основних положень юдейської релігії привели до протистояння з ученими равинами, що завершилося відлученням у 1656 р. від синагоги та вигнанням з громади. Покинутий рідними та друзями, мислитель приєднався до християн (проте християнином не став), прожив самотнім, помер у Гаазі.

Основними творами Б. Спінози є «Етика», «Трактат про вдосконалення розуму», «Богословсько-політичний трактат», «Політичний трактат».

Напрямок філософських пошуків Спінози помітно відхиляється від головного лейтмотиву філософії Нового часу — дослідження та пізнання природи заради її підкорення та панування над нею (природо-центризму). Концепція мислителя формально продовжує раціоналізм Декарта, проте за змістом суттєво відрізняється. У філософії Декарта превалює гносеологічний аспект, його послідовника більше цікавить практична філософія — етика.

Спіноза прагне знайти не досконалу методологію осягнення істини, а таку істину, яка розкриває сенс людського існування і спрямовує людину на самопізнання та пошуки того вищого блага, здобуття якого гарантовано зробить її щасливою. Вищою метою філософського шляху, вважає мислитель, є сприймання світу і речей «*sub specie aeternitatis*» (лат. «з погляду вічності»), реалізація у житті ідеалів мудрої поведінки — безпристрасності та душевного спокою.

Система поглядів Б. Спінози викладена у головній праці — «Етика». Прагнучи науковій строгості викладу думок, ясності та чіткості формулювань, філософ у написанні трактату застосовує дедуктивно-геометричний метод. Спочатку йдуть визначення основних категорій та самоочевидні аксіоми, потім теореми з доведеннями, поясненнями та необхідними висновками. Така форма побудови філософського тексту, на думку Б. Спінози, покликана позбавити його абстрактності, багатослів'я та пристрасно-емоційного тлумачення предмету.

Основою вчення Б. Спінози є нова концепція субстанції, яку він розуміє як таку, «що існує сама у собі та виявляє себе через саму себе». Оскільки субстанція — першооснова світобудови — для свого існування не потребує нічого іншого, крім самої себе, остільки вона є «причиною самої себе». Субстанція є вічною, тому що існування закладено в її сутності, вона є вільною, бо існує та діє з необхідністю своєї власної природи.

Субстанцію філософ ототожнює з Богом, тобто Бог є єдиною існуючою субстанцією, оскільки «все, що є, існує в Богові, а без Бога жодна річ не може ні існувати, ні бути зрозумілою». Проте для Спінози Бог не є особистістю. Це Бог Біблії, але позбавлений людських якостей і характеристик (таких, наприклад, як воля та розум).

Тут філософ наслідує пантеїзм мислителів Відродження. Бог є «природою, що породжує» все існуюче, а створений світ — «природа породжена». Проте Бог творить світ і речі не як щось відмінне від себе (як щось інше), а постає як внутрішньо необхідна (іманентна) причина існування всього, Його не можна відокремити від речей, що виходять із Нього. Отже, все існуюче детерміновано природою Бога і ніщо не існує випадково. Бог Спінози є безособовою абсолютною необхідністю, а світ є Його необхідним «наслідком».

«У природі немає нічого, крім субстанції та її проявів» — повторює Б. Спіноза античну думку. До «проявів» субстанції належать вічні «атрибути» та скінчені «модуси». «Атрибути» — це незліченна множина форм та образів, через які субстанція (Бог) виражає та проявляє свою сутність. Із цієї незліченності атрибутів нам, людям, відомі лише два — «мислення» та «протяжність» (дві субстанції Декарта Спіноза зводять до атрибутів). «Модусами» філософ називає незліченну кількість станів субстанції, іншими словами — безліч різноманітних окремих думок, ідей, тіл, речей створеного світу. Оскільки атрибути вираженням різних аспектів сутності Бога (субстанції), вони рівнозначні, тому ряд модусів одного атрибуту точно відповідає ряду модусів іншого: «порядок і зв'язок ідей є тим самим, що порядок і зв'язок речей».

Найвищою добродією людської душі, за Б. Спінозою, є пізнання Бога, оскільки «сутність нашої душі полягає лише в одному пізнанні, начало й основу якого складає Бог». Філософ розрізняє три роди пізнання: перший — чуттєвий рівень — це уявлення або уява, коли людина сприймає зовнішність речей, що формує темні, «неадекватні», часто-густо хибні ідеї. Другий рід — розум або розсудок — коли душа здатна споглядати речі ясно та чітко, це рівень наукового аналізу, що досягає речі «не як випадкові, а як необхідні, ... згідно до істини, тобто, як вони існують самі по собі». Третій рід — інтуїтивний, найвищий спосіб пізнання — сприйняття речей такими, що походять («виходять») від Бога.

Людина, як і все існуюче, є частиною природи та підкоряється її законам, отже, має жити та діяти згідно з природною необхідністю.

Діяльність людини детермінована низкою причин, яких люди зазвичай не знають, і тому вважають себе вільними. Свідомість більшості зайнята їх пристрастями; обмірковуючи свої відчуття на першій ступені пізнання, людина не може вийти до його вищих родів — розуму та інтуїції. Проте вище пізнання здатне звільнити людину від влади руйнівних пристрастей-афектів, вони знищуються більш сильним афектом радості від самого процесу пізнання істини. Таке емоційне піднесення Б. Спіноза називає «інтелектуальною любов'ю до Бога» і вважає найвищим благом. Свобода людини — це внутрішня свобода від емоцій та нерозумних учинків, це панування людини над собою, це усвідомлена необхідність «слідувати порядку природи, <...> що впливає із вічного визначення Бога».

Сам Б. Спіноза особистим прикладом свого життя стверджував принципи та правила свого вчення, вів скромний та помірний спосіб життя, задовольняючись найнеобхіднішим, не приймав допомоги заможних шанувальників. Будучи знаним і шанованим філософом, заробляв на хліб шліфуванням оптичних лінз, понад усе цінуючи власну свободу та незалежність.

У контексті новочасного раціоналізму оригінальне вчення про субстанцію — монадологію — розробив видатний німецький філософ і вчений-енциклопедист **Готфрід Вільгельм фон Лейбніц** (1646–1716).

Г. В. Лейбніц народився у Лейпцигу в родині професора, вивчав філософію та право у Лейпцизькому університеті, математику в Єнському. Після навчання обрав кар'єру дипломата й юриста. В 1667–1672 рр. перебував на службі у курфюрста містечка Майнц, у 1672–1676 рр. жив у Парижі, де познайомився з видатними вченими Ферма, Гюйгенсом, Арно, філософом Мальбраншем. Був знайомим також з Ньютоном, Бойлем та Спінозою. З грудня 1676 р. і до кінця свого життя Лейбніц на різних посадах служив у ганноверських герцогів, багато подорожував Німеччиною. Основні праці з філософії — «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Теодицея» (1710) та «Монадологія» (1714).

Розбудову своєї філософської системи Г. В. Лейбніц розпочинає зі спроби синтезувати досягнення античної, середньовічної та новочасної філософії, поєднати механіку та фізику з метафізикою. Для вирішення питань про першооснову буття (субстанцію, або субстанційну форму) та кінцеву мету розвитку світобудови Г. В. Лейбніц залучає такі категорії як «ентелехія» та «монада», щоправда, докорінно їх переосмислюючи.

Субстанцією у Г. В. Лейбніца виступає монада. Монади є «елементами всіх речей» у світі, тому їх кількість незліченна. Монади — нематеріальні, непротяжні утворення — «метафізи-

чні точки», або такі одиниці нескінченного універсуму буття, що постають центрами дії, енергії, сили. «У тілесній субстанції — пише Лейбніц — має знаходитись перша ентелехія..., первісна рушійна сила, що у поєднанні з протяжністю завжди діє... Це й є субстанційне начало, яке у живих істотах називається душею, а в інших — субстанційною формою ... те, що я називаю монадою»⁸.

Усі речі природного світу складаються з монад як їх ідеальних сутностей. Монади, що є простими субстанціями, не мають частин, вони створені Богом і є вічними. Вони не виникають і не можуть бути знищеними природним шляхом. Із поєднання простих субстанцій утворюються складні — речі, тіла, рослини, тварини, люди — вони формуються природним шляхом і набувають матеріальних (тілесних) ознак протяжності та множинності.

Кожна з монад є унікальною, у кожній ідеально представлений увесь універсум, кожна певним чином сприймає все, що відбувається світі, тим самим є ніби «живим дзеркалом Всесвіту». Органічна цілісність космосу та узгодженість між елементами світобудови можлива завдяки принципу наперед установленій гармонії, згідно до якого Бог із самого початку, створюючи монади, пристосовує їх одну до одної. Таким чином, індивідуальні сутності монад у своїй взаємодії не дисонують між собою, а гармонійно доповнюють одна одну.

Усі монади, стверджує Г. В. Лейбніц, мають однакову природу, але відрізняються за ступенем досконалості. Відповідно до цього філософ вибудовує ієрархію монад — простих субстанцій, розподіляючи їх на три головні ступені: 1) так звані «голі» монади, що формують тіла неорганічної природи; 2) душі; та 3) духи.

Монадою монад, або найвищою первісною монадою є Бог. Він творцем і джерелом буття усіх інших монад, які «виникають із неперервних випромінювань божества». Нижчий рівень займають так звані «голі» монади, сила яких є пасивною та проявляється лише як маса, непроникливість, протяжність. Монади-душі є більш досконалими, з них утворюються тварини, що мають пам'ять та наділені здатністю до відчуття, проте вони позбавлені розуму. Найдосконалішими з монад є духи, що наділені свідомістю та здатністю до міркування.

Виходячи з принципу безперервності, Г. В. Лейбніц долає метафізичне протиставлення духу і матерії, живого та неживого, вся природа постає у нього як безперервний ланцюг розвитку та виявляється певною мірою живою й одушевленою.

Г. В. Лейбніцу належить формулювання принципу достатньої підстави: «ніщо не відбувається без достатньої підстави», за його допомоги мислитель доводить існування Бога як кінцевої причини речей та обґрунтовує положення про те, що створений світ є найкращим із можливих. Остання теза стала широковідомою як «теорія оптимізму». У трактаті «Теодицея» відповідальність за моральне зло покладена на людину, яка грішить і «не виконує свого призначення», фізичне зло можливе як «належне покарання за провину, а також у вигляді засобу задля мети, тобто для запобігання більших зол і для досягнення найбільших благ. Покарання однаково слугує і в якості прикладу, і в якості залякування, також зло часто веде до більшого відчуття добра й іноді навіть призводить до більшої досконалості того, хто його творить»⁹. Отже, існування явищ недосконалості та зла є необхідними умовами та складовими світової гармонії.

6. Характерні риси та основні досягнення філософії Просвітництва

Епоха Просвітництва розпочалася в другій половині XVII ст. і тривала до Великої французької революції (1789–1799), якій передувала наукова революція першої половини XVII ст.

Унаслідок Реформації Західна Європа втратила релігійну цілісність і як результат — війни між протестантськими і католицькими країнами.

⁸ Лейбніц Г. В. О самой природе, или природной силе и деятельности творений. — Соч. В 4-х т. —Т. 1. — М.: Мысль, 1982. — С. 300.

⁹ Лейбніц Г. В. Опыты теодицеи о благодати Божией, свободе человека и начале зла. — Соч. В 4-х т. — Т. 4. — М.: Мысль, 1989. — С. 145.

«Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, вважав І. Кант, де вона перебуває зі своєї вини»¹⁰. Це не є браком розуму як такого, швидше відсутністю рішучості і мужності користатись ним без керівництва з боку когось іншого. Май мужність користатись власним розумом, такий девіз Просвітництва.

Вимога цієї доби — звільнити розум від опіки з боку феодальної влади та феодальної за своєю суттю церкви, тобто мала антирелігійне спрямування й антицерковний пафос. Хоча немало мислителів цієї епохи були одностайними в антиклерикалізмі, тобто негативному ставленні до церковних інституцій, однак у поглядах на релігію існували певні розбіжності. У Просвітництві виокремлюють два напрямки: деїстичний і атеїстичний.

Деїзм — це погляд, за яким Бог вважається творцем Всесвіту, однак, давши світові першопочтовх, далі він не втручається у подальший розвиток подій. Такий погляд не відкидав існування Бога, але розглядав його радше як раціональний першопринцип, який лежить в основі світу, а не як релігійного персонажа, що стежить за справами людей і може в них втручатися. Намагання за допомогою молитв чи інших релігійних практик вплинути на деїстичного Бога — це марна справа, тож прихильники деїзму критикували церкву чимало релігійних практик, хоча й не заперечували існування Бога. Найвідомішим представником деїстичного напрямку був Вольтер. Його ставлення до релігії та церкви можна розкрити, співставивши дві його фрази, що стали афористичними. З одного боку — це заклик «Розчавіть гадину!», де під гадиною малась на увазі католицька церква. З іншого — не менш відомий вислів «Якби Бога не було, то його слід було б вигадати». В цьому вислові відображена ідея, що релігія може слугувати шорами, які втримують простолюд в певних моральних рамках, тобто, для малоосвічених людей релігія може виконувати «поліцейську» функцію.

Атеїстичний напрям (найпомітнішим представником був Д. Дідро) критично ставився не лише до церкви, а й до самої ідеї існування бога. Атеїзм відкидає віру в надприродне. Навіть такі уявлення про бога, які містились у деїзмі чи пантеїзмі, видавались атеїстичним мислителям хибними, а релігія розглядалась як результат ошуканства, забобонів. Прихильники атеїстичного напрямку заперечували навіть ту соціальну функцію релігії, на якій наголошував Вольтер. Вони вважали, що марновірство і релігійний догматизм завдали суспільству величезної шкоди, і що безрелігійне суспільство було б кращим, аніж те, в якому плекаються релігійні забобони, нехай навіть з метою підтримки моралі. Подолання релігії й утвердження нового світогляду, заснованого на розумі, розглядалося мислителями цього напрямку як неодмінна умова суспільного прогресу.

Основну мету ідеологи цього руху вбачали в тому, щоб нести освіту в маси, давати світло пізнання людям, тобто ширити ідеї, які виховуватимуть і наставлятимуть широкі верстви населення на шлях істини.

Філософія Просвітництва проголосила *розум верховним божеством*, де рацію вже не пасивне вмістилище вічних ідей, а активне знаряддя для перетворення життя. Освічені люди пристрасно повірили в силу розуму, у те, що світ влаштований розумно і, спираючись на науку, можна запровадити нові розумні закони й змінити життя на краще.

Якщо теоцентричний світогляд стверджує, що людина має свободу волі, оскільки її створив такою Бог, надавши їй можливість вибору вірити чи не вірити, то за механістичного світогляду просвітників («Людина-машина» у Ламетрі) не мала такої свободи — її дії і доля були строго зумовлені законами природи.

Отже, це була *віра* в безмежні можливості людського розуму, який став для ідеологів Просвітництва мірилом усього сущого; віра в те, що, використовуючи можливості людського розуму, можна поліпшити світ, побудувавши людське суспільство, засноване на засадах розуму, а отже, істини і справедливості.

Головну мету, яку сповідували просвітники, розмірковуючи над історією, був суд над нею з позиції розуму, тобто критика нерозумності й неприродності того, що було і є, проте бути

¹⁰ Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? — Собр. соч. в 6 т. — Т. 6. — С. 25-35. — С. 27.

не повинно. Саме тут у просвітників уперше окреслилась тенденція до сполучення «розуму» та «історії».

Просвітництво порушило ще важливіше питання — про принциповий незбіг між
метою та *результатом*

історичних подій. «Принциповий» у цьому випадку означає, що він не є випадковим, не є результатом нереальних цілей і неадекватним вибором засобів їх здійснення, а має інше фундаментальне джерело. Згідно з І. Кантом, люди, які реалізують в історії свої цілі, водночас рухаються до невідомої їм історичної мети, і якби вони її знали, є сумнів, що вони нею перейнялись би. Воістину люди «не відають, що творять».

Просвітництво проходить шлях від безмежного оптимізму розуму, що незмінно пов'язаний з певним типом людини і її життям у великому місті, до неминучого скепсису і розчарування.

Французька революція ознаменувала кінець сподіванням на перебудову суспільства на розумних засадах, замість світочів розуму — Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, М. Л. Монтеск'є, прийшла якобінська диктатура¹¹ зі «святою гільйотиною». Республіка переслідує навіть конституційну церкву, не визнає жодного іншого богослужіння, крім служіння волі і рівності; закон, що гарантував свободу культів, змінив інший, який визнавав безсмертя душі; запроваджує новий «революційний» календар; встановлює культ жертв революції, а у Соборі Паризької Богоматері відзначає свято розуму. Ця друга релігійність, або ерзац-релігія, впливає з наївної віри мас в міфічні властивості *ratio* і наївної потреби їхніх сердець створити для бажаного міфу відповідний культ.

Отже, філософія Нового часу на перше місце висуває теоретико-пізнавальний аспект, а наука стає основною формою світогляду. Тоді стверджується своєрідний місіонізм науки: вона все знає, може проникнути у будь-які таємниці буття і, найголовніше, — наука може пізнати світ і змінити його на краще. Середньовічна віра в Бога замінена вірою в безмежні можливості людського розуму.

Зачинатель філософії Нового часу Ф. Бекон стверджує її як філософію індустріальної науки. Далі пішов Р. Декарт у своїх міркуваннях про метод, що дозволяє направляти наш розум і відшукувати істину в науках, прагнучи озброїти науку точним методом, основу він кладе принцип сумніву. За нових часів, державна влада вже не від Бога, а запроваджується шляхом суспільної угоди, яку укладають між собою вільні люди — громадяни, проте, Левіафан за Т. Гоббсом — створений людьми, стає над ними, і виходить з під їх контролю, перетворюється на чудовисько: він владний над своїми громадянами, а вони під ним скрізь і всюди безвладні.

Французька революція ознаменувала кінець сподіванням на перебудову суспільства на засадах розуму. За допомогою революції можна домогтися усунення деспота і гноблення з боку користюлюбців або властолюбців, але ніколи неможливо за допомогою революції здійснити справжню реформу способу мислення, — вважав Кант. Реальним втілення духу Просвітництва І. Кант вважав сучасну йому епоху — епоху **Фрідріха II** (1712–1786). Старий Фрітц — покровитель наук і мистецтв, відомий своїм девізом: розмірковуюйте скільки завгодно і про що завгодно, але підкоряйтеся!¹²

Якщо просвітники опиралися на розум і науку, змінюючи світ на краще, то романтики, спираючись на віру й релігію, переконані, що результатом діяльності просвітників було лише руйнування традицій.

Ключові слова: сцієнтизм, раціоналізм, пантеїзм, органон, «ідоли» людського розуму, культ науки, картезіанство, метод, принцип сумніву, номіналізм, тіло, «Левіафан», емпіризм, субстанція, сила, маса, динаміка, енергія, Просвітництво.

¹¹ Клуб якобінців (фр. Club des Jacobins) або Товариство друзів Конституції — дискусійний клуб часів Великої французької революції, який одержав назву від монастиря Святого Якова, в якому збирався. Членів клубу називали якобінцями.

¹² Див.: Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? — Собр. соч. 6 т. — Т. 6. — С. 25–35. — С. 34.

Питання для самоперевірки

1. Що таке сцієнтизм?
2. Кому належить вислів «Істина — донька Часу, а не Авторитету»? Яка із засадничих ідей епохи Нового часу відображена в цьому вислові?
3. Що таке картезіанство?
4. Кому належить вислів «Я мислю отже, існую»? Яка із засадничих ідей епохи Нового часу відображена в цьому вислові?
5. Що таке природний стан за Т. Гоббсом?
6. Які недоліки методології емпіризму виявив Д. Юм?
7. Яка основна ідея Просвітництва?

Рекомендована література

1. Бекон Ф. Новый Органон // Соч. в 2 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1972. — С. 7–82.
2. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. — К.: Четверта хвиля, 2001. — 359 с.
3. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. (Ч. I–VIII). — К.: Основи, 1994. — 416 с.
4. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. — К.: Дух і Літера, 2000. — 600 с.
5. Гольбах П. Система природи, или о законах мира физического мира духовного // Избр. филос. произведения: в 2 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1973. — 648 с.
6. Декарт Р. Метафізичні роздуми. (I–V роздуми). — К.: Юніверс. — 2000. — С. 18–58.
7. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках. — К., Тандем. — 2001. — 104 с.
8. Ламетри Ж. О. Человек-машина. — Соч. 2-е изд. — М.: Мысль, 1983. — С. 169–226.
9. Спиноза Б. Этика // Избр. произведения: в 2 т. Т. 2. — СПб.: Наука, 1999. — 629 с.
10. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. — К.: Port-Royal, 2001. — 350 с.
11. Історія філософії. Словник. / За заг. ред. В. І. Ярошовця. — К.: Знання України, 2005.
12. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — 759 с.
13. Філософський енциклопедичний словник / За ред. Шинкарука В.І. — К.: Абрис, 2002. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. ред. Ярошовця В.І. — К.: Центр учбової літератури, 2010.
14. Філософія: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Губерський та ін.; за ред. Л. В. Губерського. — Х.: Фоліо, 2013.
15. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч. посіб. Уклад.: Л. В. Губерський та ін.; за ред. Л. В. Губерського. — К.: Знання, 2012.

Вільчинський Ю. М., 2019